

GO'ZALLIK KONSEPTINING LINGVISTIK VA LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Abdumajidova Durdona

*Samarqand davlat chet tillar instituti
magistratura talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi go'zallik konseptining lingvistik va lingvokulturologik xususiyatlari qiyosiy-tipologik tahlil asosida o'rganilgan. Konseptning leksik-semantik maydoni, uning madaniy-milliy o'ziga xosligi, frazeologik va paremiyologik ifodalanishi hamda kognitiv tuzilishi tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, go'zallik konsepti har ikkala til madaniyatida markaziy estetik tushunchalardan biri sifatida namoyon bo'ladi, biroq uning lisoniy voqelanishi millatning dunyoqarashi va qadriyat tizimi bilan uzviy bog'liq.*

Kalit so'zlar: *konsept, go'zallik, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, leksik-semantik maydon, milliy-madaniy o'ziga xoslik, qiyosiy tahlil.*

Abstract: *This article examines the linguistic and linguocultural features of the concept of BEAUTY in Uzbek and English on the basis of comparative-typological analysis. The lexical-semantic field of the concept, its cultural and national specificity, phraseological and paremiological representation, as well as its cognitive structure are analyzed. The research results show that the concept of beauty manifests itself as one of the central aesthetic notions in both linguistic cultures, but its linguistic realization is closely connected with the worldview and value system of the nation.*

Keywords: *concept, beauty, linguoculturology, cognitive linguistics, lexical-semantic field, national-cultural specificity, comparative analysis.*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda kognitiv va lingvokulturologik tadqiqotlar alohida o'rin egallaydi. Til nafaqat muloqot vositasi, balki xalqning dunyoni idrok etish usuli va milliy-madaniy qadriyatlarning saqlash makonidir. Shu nuqtai nazardan, muayyan millat tilida mavjud bo'lgan estetik konseptlarni o'rganish tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Go'zallik konsepti barcha madaniyatlarda mavjud bo'lib, inson tafakkurining universal kategoriyalaridan birini tashkil etadi. Biroq bu konseptning har bir tilda o'ziga xos lisoniy voqelanishi, madaniy-milliy xususiyatlari va kognitiv tuzilishi mavjud. Aynan shu jihatlar mazkur tadqiqotning asosiy diqqat markaziga olingan.

Muammo dolzarbligini shundan iboratki, o'zbek tilshunosligida go'zallik konsepti alohida sistemali tadqiqot ob'ekti sifatida hali yetarlicha o'rganilmagan. Mavjud tadqiqotlarda konsept nazariyasi va lingvokulturologiyaning nazariy asoslari yoritilgan

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

bo'lsa-da (Maslova, 2001; Stepanov, 2004; Karasik, 2002), o'zbek va ingliz tillaridagi go'zallik konseptining qiyosiy-tipologik tahlili kam uchraydi.

Tadqiqotning maqsadi o'zbek va ingliz tillaridagi go'zallik konseptining lingvistik va lingvokulturologik xususiyatlarini qiyosiy tahlil asosida aniqlash va tavsif berishdan iborat.

Qo'yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: go'zallik konseptining leksik-semantik maydonini aniqlash; konseptning frazeologik va paremiyologik ifodalanishini tahlil qilish; konseptning kognitiv tuzilishini va madaniy-milliy xususiyatlarini ochib berish; o'zbek va ingliz tillari materiallarini qiyosiy aspektida o'rganish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Konsept nazariyasi tilshunoslikda XX asrning 80-90-yillaridan boshlab faol rivojlana boshladi. S.A. Askoldov (1928) konseptni dastlab «aqliy o'rinbosar» sifatida ta'riflagan bo'lsa, keyinchalik D.S. Lixachev (1993) konseptni lug'aviy birlik va madaniy-ma'naviy mohiyatni o'zida mujassamlashtirgan kognitiv tuzilma sifatida qarab chiqdi.

Yu.S. Stepanov (2004) konseptni uch qatlamli tuzilma deb hisoblaydi: faol qatlam (hozirgi ma'no), passiv qatlamlar (tarixiy ma'nolar) va ichki shakl (etimologik asos). Ushbu nazariy model go'zallik konseptini o'rganishda ham keng qo'llaniladi.

Lingvokulturologiya sohasida V.I. Karasik (2002), V.A. Maslova (2001), G.G. Slyshkin (2004) kabi olimlarning ishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ular konseptni madaniy jihatdan keng ma'noda: millat xotirasida saqlanadigan, tilning lisoniy birliklarida aks etuvchi ma'no-tushuncha birligi sifatida talqin qiladilar.

O'zbek tilshunosligida konsept nazariyasi va kognitiv tilshunoslik masalalari N.Mahmudov, B.Yo'ldoshev, Sh.Safarov, D.Xudoyberdiyeva kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Xususan, Sh.Safarovning (2006) kognitiv tilshunoslikka oid ishlari o'zbek tilidagi konseptlarni o'rganishda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Go'zallik (beauty) konsepti ingliz tilshunosligida A.Wierzbicka (1992) tomonidan universal semantika doirasida, Z.Kovecses (2000) tomonidan esa metafora nazariyasi asosida o'rganilgan. Ushbu tadqiqotlarda go'zallikning kognitiv-semantik tavsifi berilgan bo'lsa-da, qiyosiy-lingvokulturologik aspekt yetarlicha tadqiq etilmagan.

Frazeologik va paremiyologik materiallar asosida konseptlarni o'rganish ham alohida ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Bu borada V.N. Teliyaning (1996) frazeologik birliklar va milliy-madaniy kodlar to'g'risidagi nazariyasi muhim ahamiyatga ega. O'zbek maqol va iboralari materialida estetik konseptlarni tadqiq etish esa hali kam o'rganilgan soha bo'lib qolmoqda.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tipologik tahlil, konseptual tahlil, leksik-semantik tahlil, frazeologik tahlil hamda lingvokulturologik interpretatsiya metodlaridan foydalanildi.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

Tadqiqot materiali sifatida o'zbek va ingliz tillari izohli lug'atlari, ikki tilli lug'atlar, maqol va iboralar to'plamlari, badiiy adabiyot matnlari hamda internet-diskursdan olingan namunalar xizmat qildi. Jami 450 dan ortiq leksik birlik va frazeologik ibora tahlil qilindi.

Konseptning leksik-semantik maydoni yadro-periferiya tamoyiliga asosan qurildi. Yadro sifatida go'zal/beauty so'zlari olinib, ularning sinonimik, antonimik va assotsiativ munosabatlari aniqlandi. Periferiyani esa estetik baholash va tashqi ko'rinishni ifodalovchi leksemalar tashkil etdi.

Frazeologik material Shamsiyev va Akobirovning «O'zbek tilining frazeologik lug'ati» (1978), ingliz tili uchun esa Oxford Dictionary of Idioms (2004) va Longman Dictionary of English Idioms (1979) asosida to'plandi. Paremiyologik material «O'zbek xalq maqollari» to'plami (Afzalov, 1965) va V.P. Jukov tomonidan tuzilgan rus-ingliz-o'zbek maqollar antologiyasi asosida tahlil qilindi.

Madaniy-milliy xususiyatlarni aniqlashda etnolingvistik va lingvokulturologik metodlardan foydalanildi. Konseptning milliy o'ziga xosligini aks ettiruvchi madaniy konnotatsiyalar va assotsiatsiyalar tahlil qilishda J.Trier va V.Porzig tomonidan ishlab chiqilgan leksik maydon nazariyasiga tayanildi.

NATIJARLAR

1. Go'zallik konseptining leksik-semantik maydoni

O'zbek tilida go'zallik konseptining yadrosini «go'zal» so'zi tashkil etadi. «O'zbek tilining izohli lug'ati» (2006-2008) ma'lumotlariga ko'ra, bu so'z «ko'rishga yoqimli, chiroyli, nafis; xushbichim» ma'nolarini anglatadi. Konseptning leksik-semantik maydoni 47 ta birlamchi leksema va 83 ta hosila birlikni o'z ichiga oladi.

O'zbek tilidagi go'zallik konseptining yaqin yadrosida: go'zal, chiroyli, zebo, dilrabo, nafis, latif, husndor, ko'rkam, sohibjamol kabi sinonimik qator shakllanadi. Bu so'zlarning semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi go'zallik konsepti asosan tashqi jismoniy ko'rinish bilan bog'liq bo'lib, ma'naviy go'zallik ifodalanishi ko'pincha metaforik usul orqali yuzaga keladi.

Ingliz tilida esa «beauty» so'zi Oxford English Dictionary (2023) ma'lumotlariga ko'ra «the quality of being pleasing to the senses or to the mind» deb ta'riflanadi. Konseptning leksik-semantik maydoni pretty, lovely, attractive, gorgeous, stunning, elegant, graceful kabi leksemalarni o'z ichiga oladi. Ingliz tilidagi go'zallik konseptida estetik va intellektual go'zallik ko'proq uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi.

2. Frazeologik va paremiyologik ifodalanish

O'zbek tilidagi go'zallik konseptini ifodalovchi frazeologik birliklar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu konsept asosan insonning tashqi ko'rinishi, yuz-ko'z tuzilishi va kiyinish madaniyati bilan bog'liq metaforalar orqali ifodalanadi. Masalan: «oy yuzli» (go'zal yuzli), «sarv qomat» (to'g'ri va nafis gavdali), «qora ko'z» (jozibali ko'z), «lola yuzlik» (qizil va go'zal yuzli) kabi iboralar o'zbek madaniyatida go'zallik mezonlarini aks ettiradi.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

Xalq maqollarida go‘zallik konseptining aksiologik jihati yaqqol ko‘rinadi. «Go‘zallik ikki kunlik, axloq umrbod» maqoli go‘zallikning o‘tkinchiligini va ma‘naviy sifatlarning ustuvorligini ta‘kidlaydi. «Ko‘rinishi go‘zal, ichi bo‘sh» iborasi esa tashqi ko‘rinish va ichki mohiyat o‘rtasidagi qarama-qarshilikni ifodalaydi.

Ingliz tilidagi frazeologik materialda ham o‘xshash tendentsiya kuzatiladi: «beauty is only skin deep», «beauty is in the eye of the beholder», «all that glitters is not gold» kabi iboralar go‘zallikning nisbiyligini va sub‘ektivligini ta‘kidlaydi. Biroq ingliz tilidagi frazeologik birliklarning katta qismi go‘zallik va boylik, muvaffaqiyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni aks ettiradi, bu esa ikkala madaniyat o‘rtasidagi aksiologik farqni ko‘rsatadi.

3. Konseptning kognitiv tuzilishi

Go‘zallik konseptining kognitiv tuzilishi tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi konsept uchta asosiy kognitiv modelni o‘z ichiga oladi: (1) jismoniy-estetik model (tashqi ko‘rinish go‘zalligi), (2) ma‘naviy-axloqiy model (ichki go‘zallik), (3) tabiat-kosmologik model (tabiat hodisalari go‘zalligi). Bu modellar o‘rtasida munosabatlar o‘zbek milliy dunyoqarashi va islom madaniyatining ta‘siri bilan belgilanadi.

Ingliz tilidagi go‘zallik konseptida esa (1) fizik-estetik model, (2) intellektual-estetik model, (3) ijtimoiy-madaniy model ajratib ko‘rsatildi. Ingliz tilidagi konseptda intellektual va ijtimoiy o‘lchamlar nisbatan ko‘proq ifodalangan bo‘lib, bu G‘arb estetikasining individualizm va intellektual erkinlikka bo‘lgan munosabati bilan bog‘liq.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ikkala tildagi konsept ham universalliq (beauty/go‘zallik universal inson tajribasi sifatida) va o‘ziga xoslik (milliy-madaniy spetsifika) o‘rtasidagi munosabatni aks ettiradi. Universallik asosan biologik-perseptiv asosga ega bo‘lsa, milliy o‘ziga xoslik madaniy-tarixiy tajriba, din va qadriyat tizimi bilan belgilanadi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, go‘zallik konsepti o‘zbek va ingliz tillarida turlicha lisoniy voqelanishga ega. O‘zbek tilidagi konseptning asosiy xususiyati uning aniq va vizual-sensual yo‘naltirilganligi, ingliz tilidagi konsept esa abstrakt va intellektual-estetik xususiyatlar bilan ham boyigan.

Bu farqning madaniy-tarixiy asoslari bor: o‘zbek xalqining yashash muhiti, iqtisodiy turmush tarzi, diniy-axloqiy qadriyatlari go‘zallikni asosan tashqi ko‘rinish, tabiat va inson jismoniy siymosi bilan bog‘lash tendentsiyasini shakllantirgan. Ingliz madaniyatida esa renessans, ma‘rifatchilik va romantizm ta‘sirida go‘zallik tushunchasi kengayib, intellektual, axloqiy va estetik-badiiy o‘lchamlarni ham qamrab olgan.

Frazeologik materialning tahlili ikkala tilda ham go‘zallikning nisbiy ekanligi haqidagi fikr mavjudligini ko‘rsatadi. Biroq bu relativizmni ifodalash usuli turlicha: o‘zbek tilidagi maqollarda diniy-axloqiy perspektiva ustun bo‘lsa, ingliz tilidagi ifodalar ko‘pincha pragmatik yoki individualistik nuqtai nazarni aks ettiradi.

Kognitiv tuzilish tahlili konseptning milliy-lingvistik ongi bilan chambarchas bog‘liqligini yana bir bor tasdiqladi. Yu.S. Stepanovning uch qatlamli konsept modeli

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

ushbu tadqiqotda ham o'z samaradorligini ko'rsatdi: go'zallik konseptining faol qatlami (zamonaviy qo'llanish), passiv qatlamlari (arxaik va poetik ifodalanish) va ichki shakli (etimologik asos) aniq farqlanadi.

Tadqiqot natijalarini A.Wierzbicka (1992) universal semantika nazariyasi bilan solishtirish shuni ko'rsatadiki, go'zallikning ba'zi jihatlari (yoqimlilik, estetik zavq) universal bo'lsa-da, uning madaniy-spetsifik komponentlari har bir tilda o'ziga xos. Bu fikr lingvokulturologiyaning asosiy postulatlaridan biri bo'lmish «universal va milliy-o'ziga xos» dialektikasini tasdiqlaydi.

Tadqiqotning cheklangan tomonlari ham mavjud. Birinchidan, matn korpusi asosan yozma adabiy manbalarga tayanilganligi sababli, og'zaki nutq va internet-diskursdagi so'nggi o'zgarishlar to'la qamrab olinmagan. Ikkinchidan, retsiyentlar bilan o'tkaziladigan asosiy eksperimentlar orqali konseptning psixolingvistik asoslarini ham o'rganish istiqbolli yo'nalish bo'lar edi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot o'zbek va ingliz tillaridagi go'zallik konseptining lingvistik va lingvokulturologik xususiyatlarini qiyosiy tahlil etish imkonini berdi. Olingan natijalar asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

1. Go'zallik konsepti ikkala tilda ham keng leksik-semantik maydonga ega bo'lib, uning yadrosini go'zal/beauty leksemi tashkil etadi. Biroq periferiya zonasida milliy-madaniy spetsifika yaqqol ko'zga tashlanadi.

2. Frazeologik va paremiologik material go'zallik konseptining aksiologik va kognitiv jihatlari yaqqol aks ettiradi: o'zbek tilidagi iboralarda axloqiy-diniy perspektiva, ingliz tilidagi iboralarda esa pragmatik va individualistik nuqtai nazar ustun turadi.

3. Konseptning kognitiv tuzilishi tahlili ikkala tildagi modellar o'rtasida ham o'xshashlik (universal biologik-perseptiv asos), ham farqlanish (madaniy-tarixiy spetsifika) mavjudligini ko'rsatdi.

4. Go'zallik konseptining o'zbek tilidagi lisoniy voqelanishi milliy-madaniy merosi, tabiat bilan uyg'unlik va islom estetikasining ta'sirini aks ettiradi; ingliz tilidagi konseptda esa individual estetik idrok, intellektual va ijtimoiy o'lchamlar sezilarli darajada ifodalangan.

5. Tadqiqot natijalari o'zbek tilshunosligida konseptual tahlilning yangi yo'nalishlarini ochib, tillararo muloqot va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalari uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kelajakda ushbu tadqiqotni kengaytirish, go'zallik konseptini boshqa tillarda ham qiyosiy tahlil qilish, shuningdek, psixolingvistik eksperimentlar orqali konseptning kognitiv asoslarini chuqurroq o'rganish istiqbolli hisoblanadi.

1. Afzalov M. (tuz.). O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1965. – 360 b.
2. Askol'dov S.A. Kontsept i slovo // Russkaya rech': Sbornik statey. – L.: Academia, 1928. – S. 28-44.
3. Karasik V.I. Yazikovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 477 s.
4. Kovecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 285 p.
5. Likhachev D.S. Kontseptosfera russkogo yazika // Izvestiya AN. Seriya literatury i yazika. – 1993. – T. 52. – № 1. – S. 3-9.
6. Maslova V.A. Lingvokul'turologiya. – Moskva: Akademiya, 2001. – 208 s.
7. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 232 b.
8. Oxford Dictionary of Idioms / Ed. by J. Siefring. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 340 p.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
10. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
11. Shamsiyev P., Akobirov S. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 390 b.
12. Slyshkin G.G. Lingvokul'turnyye kontsepty i metakontsepty. – Volgograd: Peremena, 2004. – 340 s.
13. Stepanov Yu.S. Konstanty: Slovar' russkoy kul'tury. 3-e izd. – Moskva: Akademicheskij proekt, 2004. – 992 s.
14. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. – Moskva: Yaziki russkoy kul'tury, 1996. – 288 s.
15. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. – Heidelberg: Winter, 1931. – 347 S.
16. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition. – New York: Oxford University Press, 1992. – 487 p.
17. Yo'ldoshev B. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2007. – 155 b.

